

Κατερίνα Κόπακα, Μαρία Κλάδου, Ανθή Κουκουράκη

Η Ντία ανάμεσα στην Κρήτη και το Αιγαίο. Μινωική παρουσία στο νησί την πρώιμη Μέση Εποχή του Χαλκού

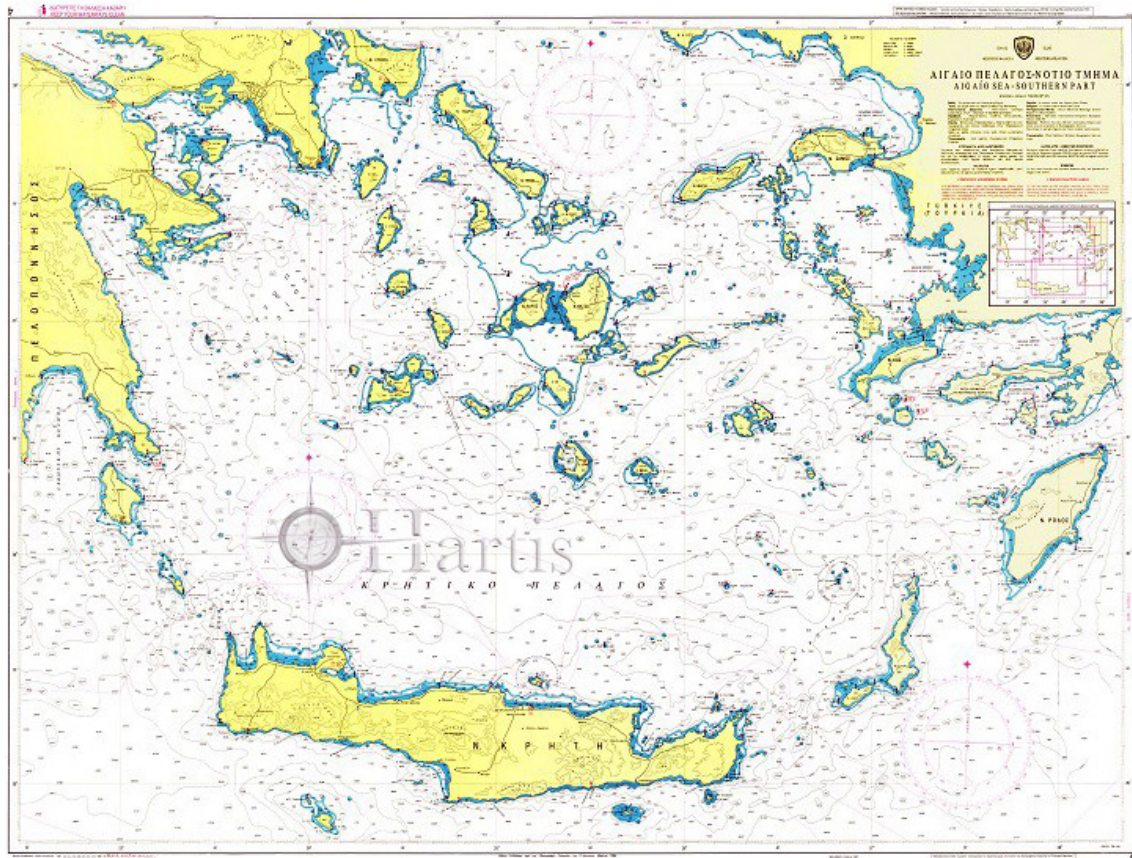
ABSTRACT

The systematic survey being carried out by the University of Crete on the island of Dia, off the harbour of Heraklion, on the border of the Cretan and the Aegean Sea, has revealed many archaeological sites and dense artefacts – mainly pottery and chipped stone tools – in a relatively coherent sequence from the Neolithic to the Ottoman period and modern times. Prehistoric sherds are frequent in the island's southern and central parts, i.e. on the coasts with well-protected anchorages and peninsulas opposite Crete, and on the hills behind them to the north. These finds have led to the identification of a number of sites ranging from the FN to the EBA and early MBA. Here we focus on one of them, located on the hilly flanks of Mikri Koulouka and dating to the early MBA, to judge from the egg cups which form part of its pottery and are typical of MM IA-B in north-central Crete. We also briefly discuss the Minoan presence in the Aegean at that time, and Dia's nodal-related role as the only insular stepping stone on the sea route from northern-central Crete to the southern Cyclades and the wider archipelagos.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: νήσος Ντία, προϊστορικό Αιγαίο, Κυκλάδες, Κρήτη, πρώιμη Μέση Εποχή του Χαλκού, Μεσομινωική κεραμική, κύπελλο με πόδι

Η Ντία, η δεύτερη σε μέγεθος από τις περιοικίδες νήσους της Κρήτης, βρίσκεται 7 ν.μ. ΒΑ του Ηρακλείου (Εικ. 1), και είναι ακατοίκητη το τελευταίο μέρος της νεότερης ιστορίας της. Έχει έκταση 11,91 χλμ.², υψόμετρο 268 μ., και μήκος ακτογραμμής 28 χλμ. – με πέντε απάνεμους νότιους όρμους (Εικ. 2). Το φυσικό της τοπίο είναι σήμερα εξαιρετικά πετρώδες, με λίγα υπόγεια ύδατα, περιορισμένη θαμνώδη βλάστηση και ελάχιστα δέντρα. Αποτελεί προστατευμένο βιότοπο, σταθμό αποδημητικών πουλιών και σημαντικό ενδιαίτημα του γερακιού *Falco eleonora*. Έως και τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα χρησιμοποιήθηκε εποχικά ως βοσκοτόπι της Κρήτης. Είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος, ελεγχόμενη δασική περιοχή και υπήρξε θεσμοθετημένο καταφύγιο του κρητικού αιγάγρου (Εικ. 3) (Κόπακα 2012, 435-442).

Το ερευνητικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κρήτης στην Ντία (2010-) γίνεται με την εποπτεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου και εγγράφει μια συστηματική

Εικ.1. Χάρτης Νοτίου Αιγαίου με την Ντία (Υδρογραφική Υπηρεσία Πολεμικού Ναυτικού), κλίμ. 1:500.000.*

Εικ. 2. Όρμος Αγίου Γεωργίου με το εκκλησάκι της Ανάληψης – στο βάθος η Κρήτη (και ο Στρούμπουλας).

Εικ. 3. Δύο κρητικοί αίγαγροι στο Ύψωμα Κουλτούκες (φθινόπωρο 2022).

* Οι εικόνες είναι από το φωτογραφικό αρχείο του Παν/μίου Κρήτης, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

Εικ. 4. Η ομάδα της επιφανειακής έρευνας στο πεδίο (2010).

αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα με διαχρονικό χαρακτήρα. Ξεκίνησε στο πλαίσιο Προγραμματικής Σύμβασης του Ιδρύματος με τον τ. Δήμο Γουβών και νυν Δήμο Χερσονήσου («Νήσος Ντία. Έρευνα για την Ιστορία και τον Πολιτισμό ενός Μικρονησιωτικού Τοπίου»)¹ και έχει μέχρι τώρα καλύψει, εντατικά ή/και εκτεταμένα, μεγάλο μέρος του νησιού (Εικ. 4).² Οι συνεχιζόμενες επιτόπιες εργασίες έχουν ήδη αποκαλύψει πυκνές αρχαιολογικές θέσεις, με πολλές (υπο)ενότητες σταθερών μνημείων η καθεμία και άφθονα κινητά ευρήματα, κυρίως, κεραμική και εργαλειατεχνίες αποκρουσμένου λίθου, σε μια σχετικά συνεκτική χρονολογική ακολουθία, τουλάχιστον από την Τελική Νεολιθική περίοδο στην Οθωμανική και στη σύγχρονη εποχή (Κόπακα 2012, 443-453).

1. ΤΟ ΝΗΣΙ ΚΑΙ Η ΘΑΛΑΣΣΑ

Η Ντία υπήρξε κομβική σε διαχρονικές ρότες εξαιτίας της θέσης της στη συνάντηση του Κρητικού και του Αιγαίου πελάγους και επειδή βρίσκεται απέναντι από σημαντικές εγκαταστάσεις της μεγαλονήσου, όπως η προϊστορική Κνωσός και αργότερα το Ηράκλειο.³

¹ Τις θερμές μας ευχαριστίες εκφράζουμε στον Δήμο Χερσονήσου και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης για την αρχική και τη συνεχιζόμενη χρηματοδότηση της έρευνάς μας, στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου για την εν γένει διευκόλυνση των εργασιών της, και στη Βρετανική Σχολή Αθηνών για τη γενναιόδωρη φιλοξενία των κινητών ευρημάτων και της μελέτης τους στο Στρωματογραφικό Μουσείο στην Κνωσό.

² Στις εργασίες πεδίου συμμετείχαν το 2010, οι αρχαιολόγοι Κ. Κόπακα, Σ. Μανδαλάκη, συνεργάτις εκ μέρους της τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ στην πρώτη φάση της έρευνας, και Γ. Μοσχόβη, επιβλέπουσα από την τ. 13η ΕΒΑ· ο Α. Αλεξόπουλος, καθηγητής στο Τμήμα Γεωλογίας του ΕΚΠΑ· ο τοπογράφος-μηχανικός Σ. Σπινθάκης· ο αρχιτεχνίτης της τ. ΚΓ' ΕΠΚΑ Ν. Κουτουλάκης· οι τότε πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Μ. Βακονδίου, Ν. Καραδήμας, Γ. Φακάρου, Ε. Χρειαζομένου και ο προπτυχιακός φοιτητής Α. Βρατσάλης· τέλος οι μεταπτυχιακοί φοιτητές/φοιτήτριες Μ. Βογιατζής, Ε. Θέου, Κ. Κουγιτάκη, Γ. Παππάς και Χ. Παπούλια. Την ομάδα του 2012 αποτέλεσαν οι αρχαιολόγοι Κ. Κόπακα, Μ. Κλάδου, Α. Κουκουράκη, Κ. Κουγιτάκη, Γ. Φακάρου, ο τοπογράφος-μηχανικός Σ. Σπινθάκης, και οι τότε μεταπτυχιακοί φοιτητές/φοιτήτριες Α. Βρατσάλης, Δ. Κοκκινάκος, Δ. Μαρκάκη, Θ. Ρούσσης· και αυτήν του 2022, οι αρχαιολόγοι Κ. Κόπακα, Μ. Κλάδου, Α. Κουκουράκη, Γ. Φακάρου.

³ Για την Ντία ως φυσικό τοπόσημο για τους προϊστορικούς ναυτικούς προς την Κρήτη και την Κνωσό, βλ. Κόπακα, Φακάρου υπό δημοσίευση.

Επίσης, χάρη στους απάνεμους νότιους όρμους της (βλ. τον «καλό λιμιόνα» στο Delatte 1947, Portulan I: 68) απέναντι στους εκτεθειμένους εκείνους της βόρειας κρητικής ακτής (βλ. τους «χαλεπούς λιμένας» για την Αμνισό στην *Οδύσσεια* τ 186-190). Τη σπουδαιότητα, ακριβώς, της νησίδας για τη ναυσιπλοΐα υπογραμμίζει η διατύπωση του Χ. Κριτζά (1988, 8): «όποιοι κρατούσε τη Δία κρατούσε κυριολεκτικά τα 'κλειδιά' της Κρήτης».

Άλλοτε η πετρωμένη νύμφη Δία της μυθολογίας ή το απολιθωμένο θηρίο σε κρητικούς θρύλους, άλλοτε νήσος φρουρός (Falconer 1804, στ. 219-220) και άσυλο (Olivier 1801, 181) που, κάποτε, γινόταν φυλακή (Savary 1788, 142-143), η «θεϊκή» Δία (Κριτζάς 1988, 8) συνδέθηκε με τα θαλάσσια ταξίδια ήδη στον Όμηρο. Υπήρξε, για παράδειγμα, ο πρώτος σταθμός του Θησέα όταν επέστρεφε στην Αθήνα (*Οδύσσεια* λ 328-332) και αντίστροφα ο τελευταίος πριν από τη μεγαλόνησο σε «σταδιασμούς» των αρχαίων και βυζαντινών γεωγράφων (Στράβων, *Γεωγραφικά* Χ, 484· Πτολεμαίος, *Γεωγραφία* III, 17,11· *Stadiasmus maris magni*, 348· Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Σταδιοδρομικόν*, 21).

Σε γραπτές πηγές, η Ντία (ή Standia) αναφέρεται ως ενδιαμέσος σταθμός για τον βυζαντινό στόλο στις εκστρατείες εναντίον των Αράβων (*Theophanes Continuatus*, 76.22-77.1· Nicetae Magistri, *Vita Sanctae Theoctistae*, 23· Ιωάννης Καμινιάτης, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, 63.42)⁴ και ως αγκυροβόλιο για τις γαλέρες της Γαληνοτάτης και των συμμάχων της (π.χ. Ξανθουδίδης 1939, 90· Τσερεβελάκης 2012, 55-56· Σπανάκης 1940, 181· Σπανάκης 1958, 69· Σπανάκης 1969, 151· Σπανάκης 1976, 126-127).

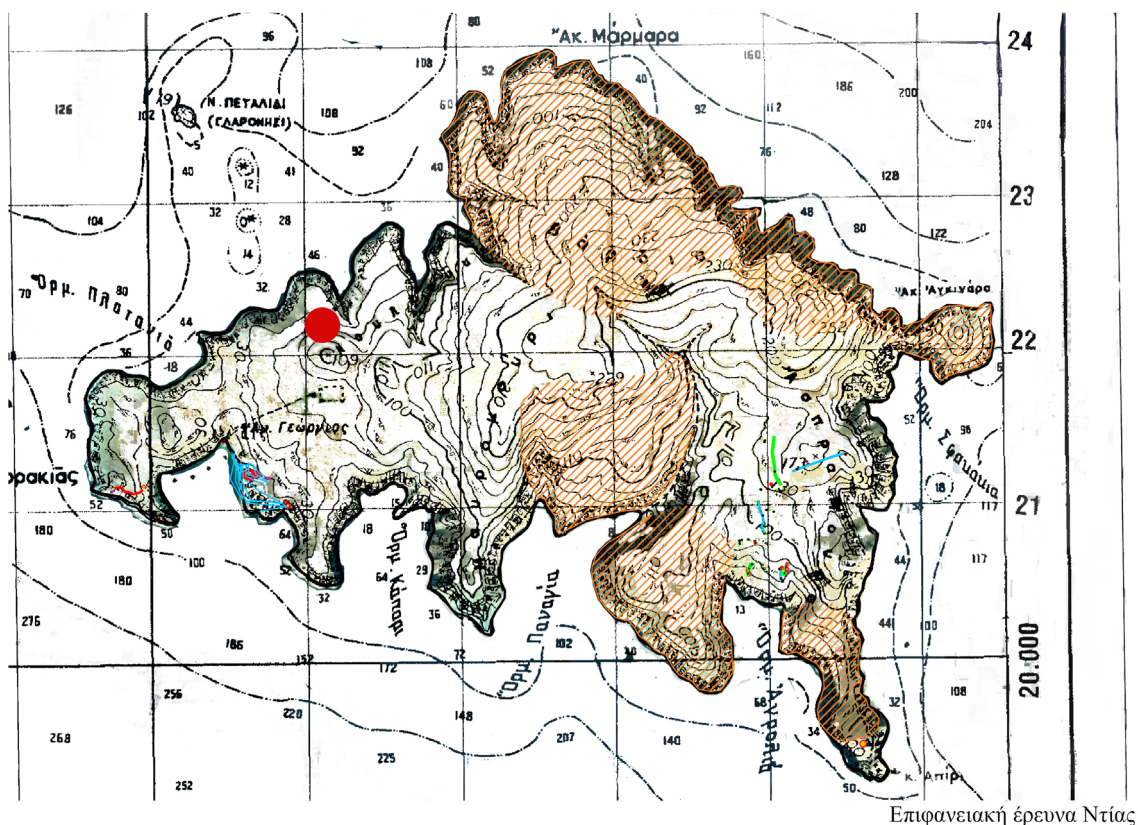
Όταν έπνεαν ισχυροί βόρειοι/βορειοδυτικοί άνεμοι, γινόταν το ναυτικό καταφύγιο (Bramsen 1820, 1-13· Evans 1921, 298-299) και η προέκταση στη θάλασσα του λιμανιού του Μεγάλου Κάστρου (π.χ. Μελέτιος 1728, 409· Tournefort 1717, 16· Spratt 1865, 35· Raulin 1869, 34, 402-405· Σταυράκης 1890, 21). Ενώ, η κεντρική της θέση σε βόρειες-νότιες και ανατολικές-δυτικές πλεύσεις την κάνει να εμφανίζεται ανελλιπώς σε χάρτες, νησιολόγια και πορτολάνους από τα μέσα περίπου του 13ου αι. μ.Χ. (π.χ. Oddi 1601· Basilicata 1618· Buondelmonti 1415· Motzo 1947, 55· Gertwagen 2000, 188· Ζαχαράκης 2004), και σε εν γένει «οδηγίες προς ναυτιλλομένους» (Βυβιλάκης 1869, 28· Πλοηγός 1976, 94-95).

2. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Η επιτόπια έρευνα στην Ντία, η ταξινόμηση των ποικίλων κατηγοριών κινητών ευρημάτων και η μέχρι τώρα πιο συστηματική μελέτη της προϊστορικής κεραμικής έχουν οδηγήσει στην αναγνώριση αρκετών θέσεων,⁵ κυρίως της Τελικής Νεολιθικής και της Πρώιμης Μέσης Εποχής του Χαλκού. Αυτές ανιχνεύονται, εν πολλοίς, στο νότιο και το κεντρικό τμήμα του νησιού, ιδίως περί τα προστατευμένα νότια αγκυροβόλιά του: στους μυχούς τους και σε ισόπεδα των

⁴ Τις αναφορές αυτές επιβεβαιώνουν τρία τουλάχιστον από τα ναυάγια στους νότιους όρμους του νησιού και τα περισσότερα ευρήματα της στρωματογραφικής τομής στον κόλπο του Αγίου Γεωργίου που χρονολογούνται στην ίδια εκείνη περίοδο (Κριτζάς 1988).

⁵ Την ψηφιοποίηση και ηλεκτρονική χαρτογράφηση των χωρικών δεδομένων έκαναν ο †Μ. Μανιαδάκης (GIS, 2010) και η Π. Στεφανάκη (GIS/AutoCAD, 2012). Ενώ την οργάνωση, ταξινόμηση και φωτογράφιση των κινητών ευρημάτων, οι αρχαιολόγοι Α. Κουκουράκη και Μ. Κλάδου, με τη sporadicή συμμετοχή των φοιτητών/φοιτητριών Ο. Σεψά, Μ. Παρασκευά, Γ. Λιλή, Σ. Ευριπίδου. Τη μελέτη της προϊστορικής, ελληνικής και ρωμαϊκής κεραμικής έχουν αναλάβει οι Α. Κουκουράκη και Μ. Κλάδου, και των εργαλειοτεχνιών ο Δρ. Χρήστος Ματζάνας.

Επιφανειακή έρευνα Ντίας

Εικ. 5. Χάρτης της Ντίας, με σημειωμένη τη μινωική θέση (Γ.Υ.Σ., κλίμ. 1:20000).

ενδιάμεσών τους χερσονήσων όσο και σε πρανή των παράκτιων λόφων τους (Κόπακα 2012, 446-447, 451-452· Κουκουράκη, Κλάδου, Κόπακα υπό έκδοση).

Οι πρώιμες ενδείξεις εγκατάστασης στο νησί που ανάγονται με τα μέχρι σήμερα δεδομένα στη σημαντική πολιτισμική μετάβαση της Τελικής Νεολιθικής ή Χαλκολιθικής περιόδου (4η χιλιετία) και αντιστοιχούν στα κρητικά και ευρύτερα αιγαιακά δίκτυα ανταλλαγής αγαθών και ιδεών στο πλαίσιο της. Εξάλλου, η πυκνή χρήση του χώρου στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3η χιλιετία) συνάδει με τη μεγάλη δυναμική της ακμής του Κυκλαδικού πολιτισμού. Τις τότε σχέσεις της Ντίας με τα Κυκλαδονήσια τεκμηριώνουν, μεταξύ άλλων, οι άφθονες επιφανειακές εργαλειοτεχνίες από μηλιακό οψιανό και έξι τουλάχιστον εγχάρακτες λαβές εμπορικών αμφορέων της Πρωτοκυκλαδικής II περιόδου (Κουκουράκη, Κλάδου, Κόπακα υπό έκδοση).

Στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., κατά την ανάδυση δηλαδή των ανακτορικών κέντρων στη γειτονική Κρήτη, εγγράφεται η εγκατάσταση που παρουσιάζεται στη συνέχεια και φέρει μινωικά χαρακτηριστικά. Εντοπίστηκε στην επιφανειακή έρευνα το 2010 (Κόπακα 2012, 446), όταν καταγράφηκε μέρος της (Κτήριο 1), και συμπληρώθηκε στη διάρκεια της επανεπίσκεψής μας το 2022 (Κτήριο 2). Βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα του νησιού (Εικ. 5), όπου αναπτύσσονται τα δύο συνεχόμενα υψώματα της Μικρής και της Μεγάλης Κουλτούκας: πίσω δηλαδή από τους όρμους του Αγίου Γεωργίου και της Κάπαρης και έως τη βόρεια ακτογραμμή, όπου σβήνουν, με σχετικά ήπια πρανή, σε δύο στενούς μυχούς ανατολικά του όρμου του Πλατανιά.

Εικ. 6. Ορατότητα από τη μινωική θέση (Κτήριο 1): (α) Όρμος Αγίου Γεωργίου και στο βάθος η Κρήτη (ΝΔ), (β) Το νησάκι Πεταλίδι (Β/ΒΔ).

3. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΜΙΚΡΗ ΚΟΥΛΤΟΥΚΑ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η θέση εκτείνεται ειδικότερα στη βόρεια κλιτύ της δυτικής Μικρής Κουλτούκας, κάτω από το βραχώδες πλάτωμα της κορυφής, και απέχει 460 μ. περίπου από την εκεί ακτή. Στρέφεται, έτσι, εντελώς στο Αιγαίο και τις Κυκλάδες, και έχει περιορισμένη μόνο ορατότητα προς την Κρήτη –το Μαλεβίτσι και το ύψωμα-πυραμίδα του Στρούμπουλα– μέσω του δυτικού μέρους του όρμου του Αγίου Γεωργίου και του υψώματος στην Κορακιά (Εικ. 6α).

Τα υψηλά πρηνή της κλιτύς, όπου φιλοξενούνται τα δύο κτήριά της, σχηματίζουν στενούς και αβαθείς αναβαθμούς με χώμα, που εκτείνονται στα ανατολικά έως τη μισογάγγεια ανάμεσα στη Μικρή και τη Μεγάλη Κουλτούκα. Πιο χαμηλά στα βόρεια, το ήπιο, αν και βραχώδες, ανάγλυφο απολήγει σε μια χαρακτηριστική παράκτια ζώνη χωρίς ερυθρωπής γεωλογικής διαμόρφωσης, διαβρωμένης, σχεδόν ασβεστοποιημένης. Ενώ περί το 1,2 χλμ./0,64 ν.μ., απέναντι στα ανοικτά βρίσκεται η βραχονησίδα Πεταλίδι (ή Γλαρονήσι), ένα πιθανό ακρωτήριο σε περασμένες περιόδους με αναλόγως χαμηλή τη θαλάσσια στάθμη (Εικ. 6β).

Η εγκατάσταση έχει αρκετά ανοδική αλλά σχετικά εύκολη τη δυτική πρόσβαση (Εικ. 7), μέσα από πλατώματα με την οικεία στο νησί λεπτή ερυθρογή στα βόρεια/βορειοδυτικά του όρμου του Αγίου Γεωργίου, τα οποία οριοθετούν πυκνοί ξηρολιθικοί τοίχοι – ως καλλιεργημένοι παλιότερα αναβαθμοί (;) (Εικ. 8). Είναι επίσης άνετα προσπελάσιμη από τα βόρεια, κατά

Εικ. 7. ΒΔ-Δ υπώρειες Κουλτούκας – Προς τη μινωική θέση.

Εικ. 8. Κορυφή Κουλτούκας (προς Δ) – Ισόπεδα ερυθρογής, ξηρολιθικοί τοίχοι, φρύγανα.

Εικ. 9 (α-β). Κτήριο 1. Τοίχοι (προς ΒΑ-Α).

μήκος της παραλίας από τον όρμο του Πλατανιά και, κατόπιν, ανηφορίζοντας προς τα νότια.⁶ Με έκταση 280 μ.² περίπου, η θέση εγγράφει δύο μικρά, μονόχωρα μάλλον κτίσματα με ελλειπτική κάτοψη, καλά προσαρμοσμένα στα εκεί ισόπεδα.

Το Κτήριο 1 (Εικ. 9α-β) έχει εμβαδόν περίπου 31 μ.², είσοδο στη στενή δυτική πλευρά και τοίχους που σώζονται σε 0,90 μ. ύψος: τους τρεις πλευρικούς ξηρολιθικούς και τον τέταρτο (νότιο) διαμορφωμένο στον βράχο. Στην ίδια πλαγιά, 35 μ. πιο χαμηλά στα βορειοδυτικά, εκτείνεται το μορφολογικά ανάλογο, λίγο μικρότερο Κτήριο 2 (Εικ. 10α-β). Έχει εμβαδόν περίπου 23 μ.², σωζόμενο ύψος τοίχων 0,50 μ., και ενσωματώνει στη βορειοανατολική γωνία μια δομή (διαστάσεις 1,70x0,40 μ.) από επιμήκεις κάθετα τοποθετημένους λίθους. Στις τοιχοδομίες έχουν χρησιμοποιηθεί ημίεργοι τοπικοί γκρίζοι δολομίτες μέσου και μεγάλου μεγέθους

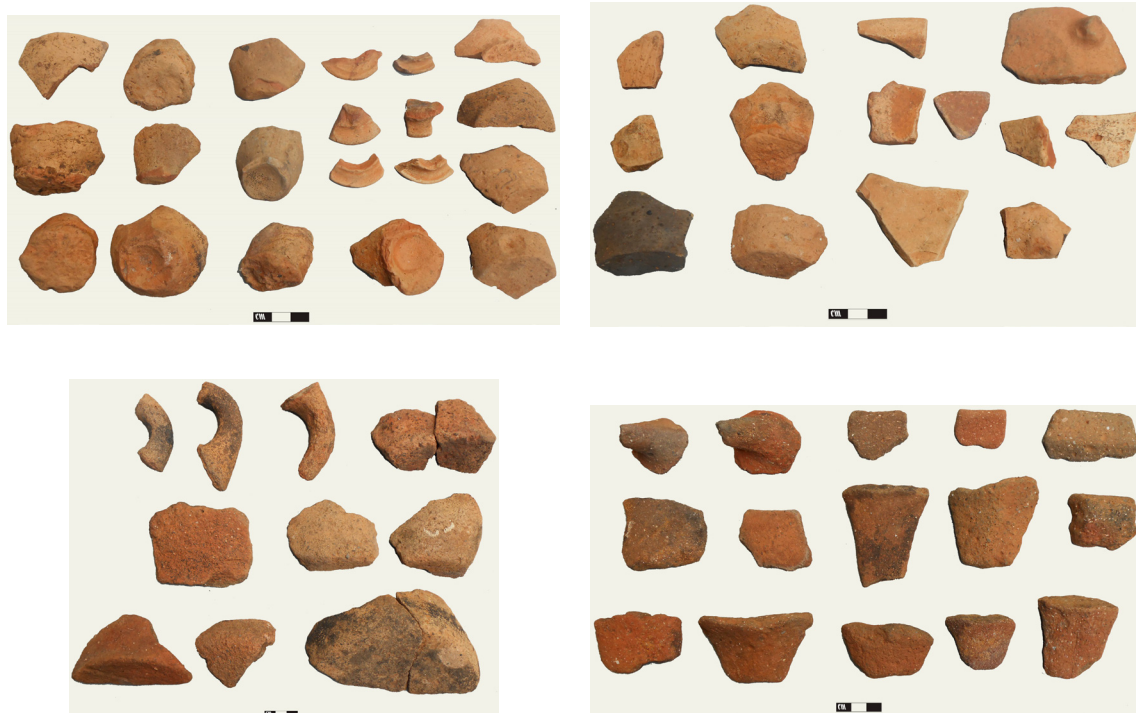
Εικ. 10 (α-β). Κτήριο 2. Τοίχοι (προς ΒΑ-Α).

⁶ Η περιγραφή που ακολουθεί στηρίζεται σε παρατηρήσεις και εκτιμήσεις των επιφανειακών ενδείξεων και είναι, επομένως, προκαταρκτική.

(ενδεικτ. πλάτος τοίχων 0,65-0,70 μ.) που διατηρούνται έως και τους τρεις δόμους και εδράζονται στον ριζιμίο βράχο.

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η ιδιαίτερα πυκνή επιφανειακή κεραμική στο Κτήριο 1 περιλαμβάνει μια ποικιλία οστράκων από επιτραπέζια κυρίως, όμως και μαγειρικά και λίγα αποθηκευτικά, αγγεία μέσου μεγέθους, ενώ μια ραβδόσχημη λαβή προέρχεται μάλλον από λύχνο (Εικ. 11α-δ). Μικρογραφικά είναι, τουλάχιστον, μερικά κομμάτια από λαβές προχοϊδίων ή/και σκυφοειδών. Μερικά όστρακα φέρουν ίχνη καύσης· ενώ τα κύπελλα ιδίως είναι κατά κανόνα (πολυ)θραυσμένα.

Εικ. 11. Κεραμική – Κτήριο 1 (2010): (α) Λεπτή – κύπελλα, (β) Λεπτή και κοινή, (γ) Κοινή, (δ) Μαγειρικά αγγεία.

Η κεραμική είναι χειροποίητη και μόνο δύο τοιχώματα κυπέλλων έχουν εσωτερικές αυλακώσεις από αργό τροχό. Ο ανοικτός ωχροκάστανος πηλός των λεπτών αγγείων είναι χαρακτηριστικός της κεντρικής Κρήτης. Μερικά κύπελλα έχουν εμφανή ίχνη απόξεσης (*pared surface*) στο κατώτερο τμήμα.⁷ Ενώ αρκετά όστρακα σώζουν παχύ εσωτερικό ή/και εξωτερικό υπόλευκο αλοίφωμα καθώς και κάποια και ίχνη γραπτής, κυρίως καστανέρυθρης, διακόσμησης (σκοτεινού επί ανοικτού).

Στα αγγεία πόσης κυριαρχεί το άωτο κύπελλο με πόδι (*footed goblet* ή *egg cup*), σχήμα τυπικό της βόρειας-κεντρικής Κρήτης, το οποίο είναι σύνηθες σε ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙ, και πυκνό σε ΜΜ ΙΑ

⁷ Η ΠΜ ΙΙΙ αυτή τεχνική διαδίδεται κυρίως στη ΜΜ ΙΑ-Β και εμφανίζεται σπανιότερα στη ΜΜ ΙΙΑ Κρήτη (π.χ. Momigliano 2007, 96· Macdonald, Knappett 2007, 33· MacGillivray 2007, 109).

Εικ. 12. Κινητά ευρήματα – Κτήριο 1 (2022). Όστρακα & λιθοτεχνίες.

σύνολα (Momigliano 1990, 477-487, 2007, 96· Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1997, 398). Συγκεκριμένα, ανιχνεύονται παραλλαγές με χαμηλό και ευρύ κοίλο πόδι, με μικρό και πολύ χαμηλό πόδι και χαρακτηριστική σχεδόν δισκοειδή βάση –ενίοτε με ανασηκωμένο/αναδιπλούμενο άκρο–,⁸ ή αμελώς κατασκευασμένο απλό πόδι.⁹ τύποι που απαντούν από την ΠΜ IIB/ΠΜ III έως και τη ΜΜ ΙΑ και τη ΜΜ ΙΒ περίοδο (Momigliano 2007, 84, 96-97).

Πολύ λιγότερα αναλογικά είναι άλλα σχήματα, όπως το μόνωτο κύπελλο –εμφανίζεται στην ΠΜ III Κρήτη (π.χ. Momigliano 2007, 84)–, ενώ συχνά είναι τα ρηχά κωνικά λοπάδια με έξω νεύον χείλος.¹⁰ Υπάρχουν, επίσης, περιορισμένα όστρακα πρόχων (και μιας με πλαστικό κομβίο), αμφορέων (και ενός με ελλειπτικό στόμιο), και σκύφων· όμως και πολλά άλλα από μαγειρικά σκεύη, όπως πινάκια, δίσκοι και χύτρες, με πολύ λεπτά πόδια ελλειπτικής διατομής.¹¹ Στο ίδιο Κτήριο 1 βρέθηκαν, επιπλέον, τρία θραύσματα χάλκινου τεχνέργου με μορφή ελάσματος, ικανός αριθμός εργαλείων αποκρουσμένου λίθου (Εικ. 12), και ελάχιστα μικρά κομμάτια από πηλοκονίαμα (;).

Πολύ μικρότερη ποσότητα ανάλογων όμως τύπων κεραμικής εγγράφει το Κτήριο 2 (Εικ. 13) – διακρίνεται το κυρτό τοίχωμα κυπέλλου με πόδι που φέρει τραχωτή διακόσμηση.¹² Δεν εντοπίστηκαν ωστόσο λιθοτεχνίες ούτε άλλα ευρήματα εδώ.

⁸ Τύπος ποδιού που εμφανίζεται στην ΠΜ III και διαδίδεται τη ΜΜ ΙΑ περίοδο (Momigliano 1990, 481, 483· βλ. και, π.χ., Momigliano, Wilson 1996, σχ. 30 [188], πίν. 8 [172]· Momigliano 2007, 84).

⁹ Τέτοια ανιχνεύονται ήδη τη ΜΜ ΙΑ, ενώ στοιχεία αμελούς κατασκευής είναι πιο εμφανή τη ΜΜ ΙΒ περίοδο (για τη σχετική κατηγορία *Drab Ware*, βλ. π.χ. Momigliano, Wilson 1996, 17, σχ. 10 [36, 38], πίν. 5 [36, 38]· Momigliano 2000, 90-91· Momigliano 2007, 96-97).

¹⁰ Στον μικρό χειροποίητο τύπο τους, αυτά εμφανίζονται στην Κνωσό την ΠΜ ΙΙΑ και συνεχίζουν στα τέλη της Προανακτορικής και στη ΜΜ ΙΒ περίοδο (π.χ. MacGillivray 2007, 113, εικ. 4.7 [1]).

¹¹ Ενδιαφέρουσα είναι η ομοιομορφία των ποδιών των μαγειρικών. Για ανάλογες περιπτώσεις, βλ. π.χ. ένα ΠΜ ΙΙΒ σύνολο από την Κνωσό στο Momigliano, Wilson 1996, πίν. 8 (144-148) και δύο άλλα από τη ΜΜ ΙΑ Κνωσό και Αμνισό αντίστοιχα στα Momigliano 2007, 102, σχ. 3.16, και Μανδαλάκη 2012, 156, 163, εικ. 7-8.

¹² Για ΠΜ III και ΜΜ ΙΑ σύνολα από την Κνωσό που εγγράφουν κύπελλα με πόδι με διακόσμηση τραχωτού ρυθμού, βλ. π.χ. Mackenzie 1903, 167, εικ. 1:5-6, 2:4· Momigliano 1990, 481, εικ. 2 και Momigliano 2007, 84, 87, 97, εικ. 3.3.

Έξω από τα δύο κτίσματα και στην ευρύτερη τους περιοχή συλλέχτηκαν και πάλι εργαλεία αποκρουσμένου λίθου και όστρακα ανάλογων αγγείων (Εικ. 14). Ανάμεσά τους είναι μικρή επίπεδη βάση με σπειροειδή ίχνη ταχύ περιστροφικού τροχού, και πιθανόν κομμάτι πήλινου πιάσχημου αγωγού. Μια σχεδόν ακέραιη γούρνα από ντόπιο γκρίζο δολομίτη εντοπίστηκε 8 μ. περίπου νότια του Κτηρίου 2, προς το ισόπεδο της κορυφής. Ενώ λίγη κεραμική της πρώιμης Πρωτοχαλκής περιόδου όσο και των ιστορικών χρόνων δείχνει μια κάποια συνέχεια στη χρήση του περιβάλλοντος χώρου.

Εικ. 13. Κεραμική – Κτήριο 2 (2022).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μικρή σε έκταση θέση στο ύψωμα της Μικρής Κουλτούκας στην Ντία είναι τοπογραφικά αποτραβηγμένη από τα νότια αγκυροβόλια που «συνομιλούν» με τα κρητικά παράλια και στρέφεται κυρίως προς τα βόρεια – στο υπόλοιπο Αιγαίο, το νησιωτικό και το ηπειρωτικό. Η πυκνή και ομοιογενής κεραμική της τη συνδέει άμεσα, ωστόσο, με τη βόρεια κεντρική Κρήτη –και την Κνωσό– της πρώιμης Μέσης Εποχής του Χαλκού. Της αυγής, δηλαδή, της μετάβασης στο ανακτορικό σύστημα, όταν οι κρητικές κοινότητες συμμετείχαν επίσης πιο ενεργά στα θαλάσσια ανταλλακτικά δίκτυα της εποχής (π.χ. Broodbank 2000, 357-359· Alberti 2012, 23-24).

Έτσι, πέρα από τη μινωική παρουσία στα Κύθηρα ήδη την Πρωτοχαλκή II περίοδο (π.χ. Broodbank, Kiriati 2007, 241-274), στις αρχές της Μέσης Χαλκοκρατίας, κεραμική από

Εικ. 14. Κεραμική & λιθοτεχνίες – Χώρος μεταξύ Κτηρίων 1 και 2 (2022).

τη μεγαλόνησο ανιχνεύεται: στις Κυκλάδες (π.χ. Caskey 1972, 375-388· Davis 1980, 257· Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 311-324· Knappett, Nikolakopoulou 2005, 176-177· Knappett 2019, 295 κε.)· στα Δωδεκάνησα (π.χ. Melas 1985, 33-34, 46-47, 172)· στην Αίγινα (Gauss, Smetana 2007, 62-63)· στη Λέρνα (π.χ. Caskey 1968, 316)· στη Μίλητο (Knappett, Nikolakopoulou 2005, 179-180), κι αλλού. Στο ενισχυμένο αυτό άνοιγμα της μεγαλονήσου στο Αρχιπέλαγος, το νησί της Ντίας ήταν ακριβώς το μοναδικό ενδιαμέσο «πάτημα στεριάς» (*stepping stone*) στη θάλασσα.

Τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά ευρήματα προτείνουν ότι με την υπό μελέτη εγκατάσταση συνδέονταν μικρές ομάδες μάλλον εποχικών κατοίκων από την Κρήτη – αφού στα κτήρια και τον περίγυρό τους δεν βρέθηκαν μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία. Η ολοκλήρωση της επιφανειακής έρευνας στην περιοχή, η συνέχιση της συστηματικής μελέτης των κινητών ευρημάτων και η προβλεπόμενη εκεί ανασκαφική διερεύνηση θα συμπληρώσουν την εν γένει εικόνα του χώρου καθώς και την αναλυτική και συνθετική κατανόηση των δεδομένων, τα οποία, προς το παρόν, απλώς καταγράφουμε στην εργασία μας αυτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Maria Emanuela Alberti (2012), "Aegean trade systems: Overview and observations on the Middle Bronze Age", Maria Emanuela Alberti and Serena Sabatini (επιμ.), *Exchange Networks and Local Transformations. Interaction and Local Change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, Oxford, 22-43.
- J. Bramsen (1820), *Travels in Egypt, Syria, Cyprus, the Morea, Greece, Italy & c. & c.: In a Series of Letters, Interpersed with Anecdotes of Distinguished Persons and Illustrations of Political Occurrences*, II, London.
- C. Broodbank (2000), *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.
- C. Broodbank and Evangelia Kiriati (2007), "The first 'Minoans' of Kythera revisited: Technology, demography, and landscape in the Prepalatial Aegean", *AJA* 111, 241-274.
- E. Βυβιλάκης (1869), *Πρωτεύς των εν Κρήτη ναυτιλλομένων: Η ακριβής περιγραφή των παραλίων, λιμένων και όρμων αυτής*, Εν Αθήναις.
- J. L. Caskey (1968), "Lerna in the Early Bronze Age", *AJA* 72 (4), 313-316.
- J. L. Caskey (1972), "Investigations in Keos. Part II: A conspectus of the pottery", *Hesperia* 41, 357-401.
- J. L. Davis (1980), "Minoans and minoanization at Ayia Irini, Keos", C. Doumas (επιμ.), *Thera and the Aegean World*, II, London, 257-260.
- A. Dellate (1947), *Les portulans grecs*, I, Liège – Paris.
- A. Evans (1921), *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos* I, London.
- Χ. Γ. Ζαχαράκης (2004), «Κρήτης Νήσου θέσις». *Τέσσερεις αιώνες έντυπης χαρτογραφίας της Κρήτης, 1477-1800*, Ηράκλειο.
- W. Falconer (1804), *Shipwreck*, London.
- W. Gauss and R. Smetana (2007), "Aegina Kolonna, the ceramic sequence of the SCIEM 2000 Project", F. Felten, W. Gauss and R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms [Ägina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse I]*, Vienna, 57-80.
- Ruth Gertwagen (2000), "The concept of ports in the Medieval Eastern Mediterranean: Construction and maintenance on Crete to the end of the fifteenth century", *International Journal of Maritime History* XII.1, 177-241.

- C. Knappett and Irene Nikolakopoulou (2005), "Exchange and affiliation networks in the MBA Southern Aegean: Crete, Akrotiri and Miletus", R. Laffineur and E. Greco (επιμ.), *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, *Aegaeum* 25, Liège – Austin, 175-184.
- C. J. Knappett (2019), "The Cretan imports", Irene Nikolakopoulou (επιμ.), *Akrotiri, Thera. Middle Bronze Age Pottery and Stratigraphy*, I, The Archaeological Society at Athens Publications, 295-316.
- Κατερίνα Κόπακα (2012), «Επιφανειακή έρευνα στη νήσο Ντία. Προκαταρκτικές εκθέσεις των περιόδων 2010 και 2012», *Αριάδνη* 18, 435-469.
- Κατερίνα Κόπακα και Γεωργία Φακάρου (υπό δημοσίευση), «Νησιά ως φυσικά τοπόσημα για τους προϊστορικούς ναυτικούς στο Αιγαίο. Σκέψεις με αφετηρία τη νήσο Ντία», *Διεθνές Συνέδριο Diachronic Artistic and Spatial Convergences and Divergences in the Mediterranean*, Αθήνα 27-29/4/2023.
- Ανθή Κουκουράκη, Μαρία Κλάδου, Κατερίνα Κόπακα (υπό έκδοση), «Οργάνωση και ταξινόμηση των κινητών ευρημάτων από την επιφανειακή έρευνα στη νήσο Ντία», *5η Παγκρήτια Επιστημονική Συνάντηση «Αρχαιολογικό Έργο στην Κρήτη»*, *Ρέθυμνο* 21-24/11/2019.
- X. Κριτζάς (1988), «Δία, σκιαγραφία μιας ερημονήσου», *Ναυτική Παράδοση* 1 (6), 8-9.
- C. F. Macdonald and C. Knappett (2007), *Knossos: Protopalatial Deposits in Early Magazine A and the South-West Houses*, *BSA Suppl.* 41, London.
- J. A. MacGillivray (2007), "Protopalatial (MM IB-MM IIIA): Early Chamber beneath the West Court, Royal Pottery Stores, the Trial KV, and the West and South Polychrome Deposits Groups", N. Momigliano (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, *BSA Studies* 14, 105-269.
- D. MacKenzie (1903), "The Pottery of Knossos", *JHS* 23, 157-205.
- Στέλλα Μανδαλάκη (2012), «Μινωικός προανακτορικός περίβολος Αμνισού», Μ. Ανδριανάκης, Πετρούλα Βαρθαλίου, Ίρις Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης*, *Ρέθυμνο* 26-28 Νοεμβρίου 2010, *Ρέθυμνο*.
- E. M. Melas (1985), *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age. Studies in Mediterranean Archaeology* LXVIII, Göteborg.
- Μελέτιος (1728), *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα*, Ενετίησι.
- Nicoletta Momigliano (1990), "The development of the footed goblet ('egg-cup') from EM II to MM III at Knossos", *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α1, (Chania 1986), 477-487.
- Nicoletta Momigliano (2000), "Knossos 1902, 1905: The Prepalatial and Protopalatial deposits from the Room of the Jars in the Royal Pottery Stores", *BSA* 95, 67-103.
- Nicoletta Momigliano (2007), "Late Prepalatial (EM III-MM IA): South Front House Foundation Trench, Upper East Well and House C / Royal Road South Fill Groups", Nicoletta Momigliano (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, *BSA Studies* 14, London, 79-103.
- Nicoletta Momigliano and D. E. Wilson (1996), "Knossos 1993: Excavations outside the South Front of the Palace", *BSA* 91, 1-57.
- B. R. Motzo (1947), *Il compasso da navigare*, Gagliari.
- Irene Nikolakopoulou, Fragoula Georma, Angeliki Moschou and Photini Sofianou (2008), "Trapped in the Middle: New stratigraphic and ceramic evidence from Middle Cycladic Akrotiri, Thera", N. Brodie, Jenny Doole, G. Gavalas and C. Renfrew (επιμ.), *Horizon – Όρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 311-324.
- Σ. Ξανθουδίδης (1939), *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα.
- G. A. Olivier (1801), *Voyage dans l'empire Othoman, l'Égypte et la Perse: Fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République*, 1, Paris.
- Πλοηγός (1976), *Ναυτιλιακές Οδηγίες των Ελληνικών Ακτών, Β΄, Νοτιοανατολικαί ακταί*, Αθήνα.
- V. Raulin (1869), *Description physique de l'île de Crète*, Paris.

- Γ. Σακελλαράκης και Έφη Σακελλαράκη (1997), *Αρχάνες. Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, Αθήνα.
- M. Savary (1788), *Letters on Greece, Being a Sequel to Letters on Egypt, and Containing Travels Through Rhodes, Crete, and Other Islands of the Archipelago; With Comparative Remarks on Their Ancient and Present State*, London.
- Σ. Γ. Σπανάκης (1940), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, Ι, Ηράκλειο.
- Σ. Γ. Σπανάκης (1958), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, ΙV, Ηράκλειο.
- Σ. Γ. Σπανάκης (1969), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, V, Ηράκλειο.
- Σ. Γ. Σπανάκης (1976), *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, VI, Ηράκλειο.
- T. A. B. Spratt (1865), *Sailing Directions for the island of Candia or Crete*, London.
- N. Σταυράκης (1890), *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα.
- J. P[itton] de Tournefort (1717), *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy*, Lyon.
- Γ. Τσερεβελάκης (2012), *Η Κρητική Αντίσταση*, Ηράκλειο.